

A BUDAI JEZSUITA AKADEÉMIA TÖRTÉNETE.

I.

A Nagyboldogasszony budavári temploma mellett észak felé ma is fennáll egy XVIII. századi külsejű terjedelmes épület, mely a pénzügyminisztérium hivatalainak egy részét foglalja magában. Külsejét figyelmesen megtekintve, tagozódása elárulja, hogy egykor még nagyobbnak kellett lennie. A Pázmány-utcai oldalon a Domonkos-toronnyal szomszédos, felül oromdísszel hangsúlyozott rizalithoz a déli részen hiányzik a megfelelő pár. Néhány évtizeddel ezelőtt azonban az épület még egészen a Nagyboldogasszony templomáig terjedt s annak északi falához símult. Emeleti folyosói a templom karzatán át összeköttetésben állottak avval a másik megfelelő nagy épülettel, mely dél felől szintén hozzá volt építve a templomhoz, de ma már nyomai sineznek. Ezen az oldalon csupán a Jezsuita-lépcső neve őrzi az egykori tulajdonosok emlékét. Itt volt elhelyezve egykor a jezsuiták papnevelő intézete és diákinternátusa, míg az előbb említett északi háztömb a rendházat s végül egy harmadik, a Pázmány-utca tulsó oldalán fekvő egyemeletes épület az akadémiát és gimnáziumot foglalta magában. A rendház alapkövét még a XVII. század utolsó éveiben tették le, a szeminárium 1702—1703-ban, az iskola pedig 1747-ben épült.

A török uralom idejében néhány ferencrendi szerzetes lelkészkedett Pesten és Budán. A visszafoglalás után a budai ferencesek működésük színterét a Nagyboldogasszony templomába teszik át s abban bíznak, hogy a templomot s vele a parochiát elnyerik. Reményeikben csalódtak. Át kellett engedniök a teret annak a nagyobb erővel és fényes névvel bíró szerzetesrendnek, melynek ügyét hatalmas egyházi és világi pártfogók támogatták. Maga I. Lipót és neje, Eleonóra, Széchenyi György esztergomi érsek és Kollonich Lipót győri bíborospüspök fáradznak azon, hogy a kereszténység számára visszahódított területen a hitélet gondozását a Jézus-társaságnak juttassák.

A fiatal budai misszió első tagjainak helyzete fényes összeköttetések mellett sem volt irigylésreméltó. A török uralom és a hosszú ostrom által elpusztított Buda állapotát könnyű elképzelnünk. A derék atyák nyomorúságos szálláson, romok között húzódtak meg s mindenben nagy nélkülözést szenvedtek, mialatt a harctérről Budára szállított beteg katonákat az egészségtelen, barlangszerű lakásokban látogatták. Rövid időn belül három élet-

erős jezsuita lett a nélkülözések áldozata. Segíteni kellett helyzetükön. A várost ideiglenesen kormányzó katonai parancsnokság vette kezébe sorsukat. A Nagyboldogasszony temploma mellett régi falakból, egy török medresze (főiskola) maradványaiból kétemeletes épületet emeltek, illetőleg állítottak helyre számukra. Az emeleti részen a lakoszobák voltak, míg a földszint a mellék-helyiségek és az iskola céljaira volt szánva. A második telet már biztosabb födél alatt töltik a jezsuiták. Mikor pedig 1687 advent első vasárnapján a soká rendházuk gyanánt szolgáló épületbe beköltöztek s a templomot is ünnepélyesen birtokukba vették, jövőjük már egyébként is fejedelmi módon volt biztosítva.¹

Az ekkor 84 esztendőS Széchenyi György érsek (1603—1695) édes anyja egykor Budán lakott. A fiúi kegyeletnek is része volt abban, hogy az agg főpap a poraikból újjáéledt Buda és Pest városok legnagyobb jótévője lett. Egyéb nagyszerű alapítványai mellett 1687 március 19-én kelt oklevelében három dunántúli birtokát, a fertőmenti Nezsidert és Nyulast, valamint az ú. n. községi uradalmakat adományozta több mint 200.000 forint értékben a budai jezsuitáknak, hogy azok jövedelméből rendházat, papnevelő intézetet, diákkonviktust és akadémiát tartsanak fenn.² A visszafoglalt városban bőven volt üres telek, az építésre pedig szintén maga az alapító tett ígéretet. Így 1688-ban leteszik az új kollégium alapkövét, a tanítást pedig már az előző évben megkezdették s feljegyzéseik szerint négy éven át *öt gimnázialis osztályban* (usque ad poësin inclusive) folytatták. A rend kedvelt hagyományához híven 1690-ben megtartják az első ifjúsági színelőadást, melyben I. József koronázását ünnepelték.

A szép kezdethez fűzhető várakozást a következő évek nem igazolták. Az adományozott birtokokat csak Széchenyi érseknek 1695 február 18-án történt halála után vehették kezükhöz a jezsuiták. Az építésre kaptak ugyan 1690-ben kétezer forintot az érsektől, s ezen valamivel előrehaladt az alapfalak emelése, de ettől eltekintve majdnem egy évtizeden át szünetelt a munka s a költségeket végre is a rend viselte. A tanulók száma még 1690-ben sem haladta túl a negyvenet, kiket legjobb esetben két tanár taníthatott. Mindez arra mutat, hogy a jezsuita atyák első lelkesedésükben oly kereteket alkottak, melyek a tényleges viszonyokkal nem számoltak. Az 1691. évben kitör a pestis, az iskola kapui bezárulnak. A háború is szerencsétlen fordulatot vett, Belgrád ismét török kézre jut. A ház évkönyvírója az oszmán Mars dühöngésének tulajdonítja, hogy a budai múzsák elnémultak s várják a béke felvirradtát, amikor ismét megszólalhatnak.

Am a tudományok csöndje nem tartott ennyi ideig. Másodízben azonban óvatosabban és az alapnál kellett kezdeni az építést. Hiszen a középiskola szükséges előfeltétele, az elemi oktatás

¹ Historia Societatis Jesu Budae 1686—1736. (Nemzeti múzeumi könyvtár fol. lat. 3440).

² Orsz. Iltár Acta Jes. Bud. fasc. 9. nr. 9. (Közölve: A katolikus iskolaügy Magyarországon, Kalocsa, 1882, II. köt. fasc. primus 4—17. 1.).

is alig indult meg a visszafoglalt városban. Maguk a jezsuiták rendszerint nem foglalkoztak elemi oktatással, csupán ott, ahol plébánosok is voltak, felügyeletet gyakoroltak felette. A káptalani iskolák régóta megszűntek hazánkban, a fővárosba visszavert vagy újonnan megtelepedett szerzetesek pedig a jezsuiták kivételével nem állítottak iskolákat. Budán 1692-ben maga a város nyit meg egy kis iskolát s ugyanekkor a jezsuiták is állítanak föl egy elemi tanfolyamot; melynek „latin iskola“ elnevezése kétségkívül a régi középkori értelemben veendő. Kis iskoláról van szó, melyben a gimnáziumra való előkészítésül némi latint is, a szabályos nyelvtani alakokat tanították. Az 1692. évben még alig jelentkezett tanuló s tulajdonképen csak a következő esztendőben veszi kezdetét, a pestis által egyidőre még mindig megszakítva, a tanítás, amikor is Huebman Mihály jezsuita (scholae latinae primus publicus institutor) a tanító. Erre az elemi osztályra épült az új gimnázium, melynek első három osztálya 1694-ben nyílik meg. Egy év múlva (1696) két újabb osztályt találunk s végül 1698-ban a retorika tanításával teljessé lesz a hatosztályos gimnázium. Az egyes osztályoknak *parva, principia, media grammatica, syntaxis, poetica* és *retorica* a nevek. Ugyanekkor megalakult az ifjúság vallásos egyesülete, a „Sodalitas B. Mariae Virginis“, melyben az „első rektor“ tisztségét maga Savoyai Jenő herceg, az előző év zentai győztese fogadja el. Szakadatlan sorban követik egymást ezentúl a színelőadások. Évtizedek folyamán alig egy-kétszer fordul elő, hogy a tanár betegsége vagy más valami nem várt ok miatt egy-egy előadás elmarad. Rendszerint két-két osztály együtt lép a színpadra: s így a nyilvános deklamációkon kívül egy-egy tanévben legalább három színelőadás volt, melyek a bibliából, a világhistóriából, olykor a magyar történelemből merítik tárgyukat. A díszes nézőközönség sorában nem hiányoznak a várparancsnokság és a magisztrátus előkelő tagjai s rendszerint az apró diákok aratják a legtöbb tetszést komoly szerepekben.

A jezsuiták még a XVI. század folyamán dolgozták ki tanrendszerüket s a végérvényes formában 1599-ben megjelent *Ratio studiorum* c. műben foglalták írásba.³ Ezen az alapon tanítottak nálunk is egészen 1735-ig, amikor Wagner Ferenc jezsuita atya tollából a magyar-osztrák rendtartomány számára a Ration alapuló s a gimnáziumi oktatást részletező külön utasítás jelenik meg. Mint a külföld katolikus államaiban, nálunk is a Jézus-társaság ebben az időben a tanügy legelőkelőbb tényezője. Az oktatásban és a nevelésben szerzett ügyességük, melyet a százados gyakorlat művészetté esiszolt, a társadalom vezető rétegei szemében élvezett tekintélyük, melyet eredményeik nyilvános bemutatásával állandóan ében tartottak, sokkal inkább ismere-

³ Mon. Germ. Paedagogica Bd. V. Berlin 1887. 225 l. Előzőleg már 1586-ban és 1591-ben is megjelenik egy kiadás a Ratio Studiorumból. L. még Damian János S. J. Jézus Társasága a középiskolában (Magyar Középiskola 1909. 405. l.).

tesek, hogysen e helyen bővebb előadásra szorulnának. A külső siker előtérbe helyezését, didaktikai céljaik egyoldalú formalizmusát nem joggal tanul vetették szemökre. De az odaadást és ügybuzgalmat, a pedagógiai tevékenység e főtényezőit, senki sem tagadhatta el tőlük. A középiskolában tanításuk majdnem kizárólagos célja a latin nyelven való szóbeli és írásbeli készség minél tökéletesebb elsajátítása volt. Más egyebet alig tanítottak. Még a vallásban is nem annyira külön tárgy alakjában, mint inkább az egész működésüket átható szellem és folytonos hitgyakorlatok útján érvényesült. Az erkölcsi nevelés terén az ifjúsági Mária-egyesületek, az oktatásban a versengés (aemulatio) állandó fölhasználása, a becsvágyat sarkaló diszvizsgálatok, nyilvános vagy házi vitatkozások és előkelő közönség előtt tartott színelőadások voltak főeszközeik. Kipróbált módszerük alkalmazásában természetesen a helyi viszonyokat sem hagyták figyelmen kívül. Buda lakossága még sokáig túlnyomóan németajkú. A jezsuiták előkelő nemesi származású növendékei között, kiknek sorában a grófok és bárók számát állandóan nyilván tartják, bizonyosan sok magyarajkú is akadt. De még 1766-ban is azt halljuk, hogy az alsóbb osztályokban s pár hónapig a syntaxisban is az írásbeli dolgozatok szövegét magyarul és németül mondták tollba.⁴ A tanároknak is csak egy része magyar, mások osztrák földről kerültek hozzánk.

Az alapító érsek akadémiai jellegű iskoláról (Academicum et Universitatis Collegium) szólt adománylevelében, azaz olyan intézetről, melyben a gimnázium hat osztálya fölé kétéves filozófiai s erre ugyanennyi idejű teológiai tanfolyam emelkedik.⁵ Ebben az időben a jezsuiták hazánkban még csak a nagyszombati és kassai egyetemeken, valamint Erdélyben a kolozsvári akadémián foglalkoztak főiskolai tanítással. A győri iskola felsőbb akadémiai tagozata csak 1718-ban nyílt meg. Budán ezideig nem volt szó az akadémiai tanulmányok szervezéséről, sőt egyideig úgy látszott, hogy az alapító szándéka lényeges módosulást fog szenvedni. Mint később az egyetemnek Budára helyezése alkalmával, most is fölmerültek ugyanis aggodalmak, hogy a nem könnyen megközelíthető és szűkös területű vár szállás és élelmezés tekintetében tud-e kellő módot nyújtani nagyobb számú főiskolai ifjúságnak. A consilium bellicum katonai okokból ellenetzte megtelepedésüket. Kollonich bíboros, Széchenyi Györgynek az esztergomi érseki székben utóda, úgy vélte, hogy az alapító céljain nem esik sérelem, ha a jezsuiták a budai akadémia föllállítása helyett Pestre terjesztik ki működésüket s itt, amennyiben a szükséges anyagi eszközök előteremthetők, középiskolát állítanak. Pesten még mindig nem volt gimnázium, pedig az

⁴ Orsz. Iltár Acta Jes. Bud. fasc. 1. nr. 44.

⁵ V. ö. az érsek 1692-i végrendeletében: „Bona Necideriensia, una cum tribus Domibus relinquo Patribus Societatis Jesu pro Academia seu Universitate Budae, vel ubi commodum fuerit, fundanda.“ Közli Podhradszky József: Széchenyi György esztergomi érsek élete (Új Magyar Múzeum. 1857, 22. 1.).

ifjúság télvíz idején alig járhatott át Budára. Az érsek tehát 1702 január 1-én kelt oklevelében megnyitgatja ez irányban a jezsuita atyák lelkiismeretét s ugyanazon év november 21-én rájuk bizza a pesti plébániát, melynek a visszafoglalás óta világi papok voltak a vezetői. A budai kollégium már ez év tavaszán telket vásárolt Pesten 300 frt-on a Dunaparthoz közel, a mai Galamb-utcában s megkezdte a rezidencia építését, mely a Pestre rendelt két jezsuita lakásául, később pedig a felállítandó középiskola épületéül is volt hivatva szolgálni,⁶ ha majd Pest város oktatásügyének is akad Széchenyi Györgyhöz hasonló jótévője.

Egyelőre a jezsuiták működése a lelkészkedésen kívül csak az elemi oktatás rendezésére irányult. Ami a középiskolát illeti, a várt alapító nem jelentkezett. Pest városa ebben az időben még igen szegény, képtelen oly anyagi áldozatokra, minőt a jezsuiták hagyományos tekintélyükhöz mértén szükségesnek tartottak. A ferenciekkel és szervitákkal is folytak tárgyalások, de eredmény nélkül, sőt nyolc évi lelkészkedés után 1710-ben a jezsuiták pesti működésének váratlanul vége szakadt. A rezidencia vezetője személyi okokból a város egyik főemberével, a pesti bordézsmá ügyében pedig egyházi felsőbbségével került ellentétbe. Ekkor már Keresztély Ágost szász herceg ült az esztergomi érseki széken. A dézsma-beszédés vitás kérdésében megnehezítelve a pesti jezsuitákra, elvette tőlük a plébániát. Az 1710. évi november 17-én este bárkába ülnek a pesti rezidencia lakói, átkelnek Budára s a dunaparti ház befejezetlen s éveken át lakatlan marad.

A XVIII. század első évtizedének mozgalmái a budai házra sem hoztak szerencsét. Rákóczi Ferenc szabadságharcának egyes hullámai Pestig és Budáig is elhatottak. A budai gimnázium két felső osztálya 1707-ben „Marte Suadam et Apollinem avocante” élnéptelenedett. Egy évi szünet után 1709-ben újra kezdetét veszi a poétika és a retorika tanítása, de már a következő esztendőben országszerte kitörő újból a háborút kísérő ragályos betegség. Három éven át a pestis miatt alig van tanítás és a rendes munka csak a szatmári béke megkötését követő évben, 1712 tavaszán vette újból kezdetét. Ekkor jelentkezett a budai kollégiumban az első 12 papnövendék. A szeminárium építése ugyan már 1703-ban be volt fejezve, de a közbejött események miatt az intézet megnyitása elmaradt. Még ekkor sem volt teljesen lakható és berendezett állapotban az épület, úgyhogy a kispapok és az internátus első három fizető növendéke egy évig bérelt magánházban laktak s csak 1714-ben költöztek saját épületükbe. A szemináristák mind a gimnázium utolsó osztályát végezték s így gondoskodni kellett arról, hogy a következő évben felsőbb tanulmányaikat Budán folytathassák. Minthogy a katonai köröknek még mindig voltak aggodalmaik, egyideig arról volt szó, hogy

⁶ Ez a ház (ma 4. sz.), mely később a görög egyház birtokába ment át s annak dunaparti telkéhez csatoltatott, a mai Pest legrégebb fennálló épülete. V. ö. Friedreich Endre: A budapesti piarista telek története, Budapest, 1914, 8. 1.

nemesak az akadémiát nyitják meg Pesten, de ide helyezik át a gimnázium két felső osztályát is. Mégis 1713-ban Budán nyílt meg a filozófiai s 1715-ben a teológiai tanfolyam. A papnövendékeken kívül világi hallgatók is szép számmal jelentkeztek s már 1715-ben 20 teológust és 92 filozófust találunk. Ez volt a legelső tulajdonképeni akadémia a magyar királyság területén, melyben majdnem harmadfél százados megszakítás után folytatásra találtak Korvin Mátyás főiskolai tervei, mint ezt a kollégium évkönyvírója figyelemreméltó történeti érzékkel megjegyzi.⁷ Új díszet kölcsönzött az intézetnek az akadémiai fokozatok osztogatása, ami ebben az időben különös ünnepélyességgel ment végbe. Meghívott közönség előtt folyik egyes kitűzött tudományos tételék fölött a vitatkozás, melyben az avatandó (defensor) kijelölt ellenfelekkel mérkőzik. Az előkelő származású jelöltek magas egyházi vagy világi védnököket választanak, olykor magát az uralkodót vagy a dinasztia valamely tagját, aki képviselteti magát az ünnepélyen és aranylánccal vagy emlékéremmel jutalmazza a szereplőket. Az egykorú író különös dícsérettel emlékezik meg báró Orczy Lőrinc nagysikerű előadásáról, melyet 1735-ben tartott fényes vendégkoszorú előtt.

A fejlődés nyugodt menetét váratlan elemi csapások még mindig megzavarják. Ilyen volt az a tűzvész, mely a Bécsi kapu közelében 1723 húsvét vasárnapján ütött ki, Buda nagyrészt elhamvasztotta s a kollégium, a templom és a szeminárium épületében óriási kárt okozott. A tanulók szerteszéledtek. Majdnem egy hónapra megakadt a tanítás s akkor is csak a gimnáziumot lehetett megnyitni. De a rhetorok és poéták ebben az évben is megtartják színelőadásukat, ezúttal szomorúan alkalomszerű címmel: *Buda tristi incendio conflagrata*. III. Károly második török háborújával kapcsolatban újra felüti fejét a dögvész. Ismételten be kell zárni az iskolát s az 1739–41. években a tanulók száma felére apad.⁸

A tanári testület létszámára is visszahatottak az események. Jóideig három tanár tanította a gimnázium hat osztályát. Már 1722–23-ban négy magistert találunk, a tűzvész után azonban két-háromra süllyed számuk. Az 1742-ik évben újból négy, 1748-ban öt tanár van, végül 1749 óta minden osztályt külön tanár tanít.

Három osztály már régebben a kollégiummal szemközti telken volt elhelyezve. Nagyobb részben azonban a rendház épületében folyt a tanítás, zavarva az atyák nyugalma. A rend most új iskolaépület emelésére határozta el magát s a mai új pénzügyminisztériumi palota helyén nyolc hónap alatt majdnem tízezer rénes forint költséggel fölépül az új intézet. Az egyemeletes épület tiz osztálytermen kívül előcsarnokot, dísztermet és szépen berendezett színházat foglalt magában. A kollégium

⁷ Historia Societatis Jesu Budae, 1686–1736., pag. 85. (Nemzeti Múzeum Könyvtára.)

⁸ Historia Collegii Budensis. (Kézirat az Egyetemi könyvtárban. Ab. 84.)

felé nyílt két kapuja, egyik az akadémikusok, másik a gimnazisták számára. A mai Szentháromság-térre néző részen volt a harangtornyocska, az épület emelését megörökítő latin fölrirat és három szobor, melyek Szűz Máriát, Loyolai Szent Ignácot és Xaveri Szent Ferencet ábrázolták. Szébb külsejű és jobban felszerelt iskola aligha volt ekkor hazánkban s a tanítás anyagi és szellemi tényezőinek gyarapodásával természetesen az ifjúság száma is növekedett.

A tanulók létszámáról pontosabb adatokkal az akadémiai tanfolyam teljessé tétele (1715) óta rendelkezünk. Ekkor 112 főiskolai hallgató mellett 226 középiskolai tanuló van. Az előbbiekek száma természetesen gyarapodik s később általában a két tagozat létszáma körülbelül egyforma. Így 1721-ben 154 a *severiora*, 153 a *mansuetiora studia* tanulójának száma. A négyszázon 1722-ben, az ötszázon 1737-ben emelkedik felül az összes létszám s 1750-ben már 642. Különösen kiemelkedik három esztendő: 1754-ben 725, 1756-ban 756 a tanulósám és 1757-ben 788-cal a legnagyobb magasságot éri el. Mindjárt a rákövetkező évben lesüllyed 556-ra s két esztendő (1762 és 1764) kivételével többé a hatszázat sem éri el. Így 1771-ben 548 tanulót találunk. A következő esztendő eseményeit már nem jegyezték fel a jezsuita atyák, kiknek rendjét a pápai szó 1773 július 21-én eltörli.

Bizonyára nem jogosulatlan, ha az utóbb említett szám-
adatok mögött már a korszellem változását keressük. A volt jezsuitákat nem csökkent tisztelet övezte vezető osztályaink szemében, melyeknek konzervatív gondolkozása a hagyományokkal való könnyelmű szakítást nem ismerte. Nemzedékek hosszú sorát nevelték a jezsuiták s az az értékes hatás, melyet növendékeik lelkére gyakoroltak, nem tűnhetett el nyomtalanul. De bármily kitűnő pedagógusok voltak, a virágzás és hanyatlás vastörvénye alól ez az intézmény sem vonhatta ki magát. Elkerülhetetlen volt, hogy tanítási rendszerükben az éltető szellem helyét el ne foglalja a begyakorlott készségnek az a formája, mely már nem eléggé hajlékony új eszmék befogadására. Pedig a XVIII. század közvéleménye mind türelmetlenebbül sürgette a reális ismeretek felkarolását, mind hevesebben kárhoztatta az uralkodó tanításmód formalizmusát. E nézeteltérésektől eltekintve, a „felvilágosultság“ hívei mind merészebb csatasorban tömörülnek a jezsuitákkal szemben. De nem szabad felednünk, hogy ebben az időben — a XVI. és XVII. századokkal ellentétben — már az irányadó körök higgadt politikusai között is akadnak elvi ellenfeleik. Barkóczy Ferenc esztergomi érsek — kit Mária Terézia királynő 1762-ben a tanügy országos rendezésével megbízott — buzgósága és mély vallásos érzése mellett sem volt barátja a jezsuitáknak, sőt működésüket mindenütt korlátozni törekedik. A papnevelést már kivette kezükből s a Széchenyi-szeminárium vezetését 1761 november 1-én Szalay György pozsonyi kanonok igazgatása alatt világi papok veszik át. Nemsokára a teológiai oktatásban is fontos változtatásokat rendel el, melyet a jezsuiták budai intézetükben 1766-ban léptettek életbe.

Kevésbé volt lényegbevágó, de korjellemző voltával különösen érdekes ugyanezen évnek egy másik tantervi újítása. A budai akadémia tantárgyainak sorában megjelenik az ú. n. *newtoni filozófia*, amiről az utóbbi időben annyi szó esett az egykorú pedagógusok körében. A filozófiai oktatásnak matematikai és fizikai alapra helyezéséről, az elavult, modorossá lett skolasztikus módszernek Newton, Leibniz és Wolff tanaival való fölfrissítéséről volt szó. Az új irány apostolai a piaristák, kik a newtoni filozófiát pesti iskolájukban már 1743-ban bevezették. Most végre a jezsuiták is engedményt tesznek a korszellemnek. De ugyanakkor, midőn följegyzik az új disciplina tanításában elért sikereiket, azon az ünnepi vitatkozáson, mely Pesten 1766-ban Albert herceg királyi helytartó és a kúria tagjainak jelenlétében ment végbe, az új tanok védőjével szemben a budai akadémia két professzora száll porondra.⁹

A kort mozgóató áramlatok egyik legérdekesebb kifejezője lehetett e vitatkozás, melynek Pest és Buda a színtere, illetve tényezői. Fővárosunk oktatástörténetének szerencsés mozzanata, hogy a hagyományok tekintélyét védő budai kollégium közelében a tanítás feladata Pesten annak a szerzetesrendnek a kezébe jutott, mely a maga pedagógiai működését szintén a jezsuiták által alkotott alapokra építette, de azokat egyes részeikben fölfrissíteni, korszerűen továbbfejleszteni igyekezett. Az oktatás terén is a verseny a haladás egyik fő éltető eleme — főleg a szabad tanítás korában — s az ügyre háramlott haszon fejében megbékélhetünk azzal a személyi ellentéttel, mely a nagymúltú és tisztos budai iskola s a piaristák fiatal pesti intézete között kezdettől fogva elkerülhetetlen s a két rend történetében szinte hagyományos volt.¹⁰

II.

A budai jezsuita iskola működéséről a rend eltörlését és a tanügyi reformot megelőző időben behatóbb tájékozást szerezhetünk abból a jelentésből, melyet Prileszky János rektor 1766 tavaszán küld Bécsbe a provinciálisnak. Adatait néhány más forrásból egészítem ki.

A szeminárium és a konviktus, mint tudjuk, ebben az időben már nincs a jezsuiták kezén. A kollégiumi rektorság mellett Prileszky piébános és tábori főpap. Mint igazgató nem tanít, csupán felügyel a tanulmányokra. Ekkor 57 éves férfiú, aki előbb Kassán, Nagyszombatban és több más helyen működött és szorgalmas tudományos munkássággal, számos teológiai és hagiografiai munka

⁹ A filozófiát ebben az évben Budán Paar József és Heinrich József tanítják. A két budai professzor ellenfele „Dominus Perillustris Thadeus Paulus Almási ex Lycaeo Agriensi“ (Historia Collegii Budensis).

¹⁰ Molnár Aladár: A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. Budapest, 1881, 537—38. l.

¹¹ Orsz. lltár Acta Jes. Budens. fasc. 1., nr. 44., v. ö. fasc. 10., nr. 10.

közrebocsátásával szerzett érdemeket.¹² A tanári testület kivülről 14 tagból áll. Az akadémián 8 fölszentelt áldozópap, a gimnáziumban 6 fiatalabb papnövendék tanít.

A Jézus-társaság a noviciatus és teológia között szokta volt fiatal rendtagjait a gimnáziumokban alkalmazni. Némelyek közülök már elvégezték a filozófiát, mások gimnáziumi tanulmányaik és a kétesztendei treneséni noviciatus után az egyes kollégiumokkal kapcsolatos tanárképző intézetekben (collegium repetentium) töltötték egy időt. Természetesen nem működhettek soká egy-egy intézetben. A jezsuita gimnáziumok egyik főjellemvonása a gyakori tanárváltozás. Budán 8 év alatt 35 gimnáziumi tanár fordult meg, kik közül kettő 3, kilenc 2, a többi huszonnégy csak 1 évig tanított e helyen. Három ízben kivételesen áldozópapok vezetnek egy-egy osztályt. Ugyanezen idő alatt (1765—1772) az akadémiának 29 tanára volt. Itt is ritka eset, hogy az egyik tanár (Benkő Miklós) az egész időn át megmaradt teológiai tanszékén. Néhányan 3—4, a legtöbben csak 1—2 esztendeig működtek Budán, tanszékeiket többnyire évenként változtatva.

Az iskola két tagozatának 1766-ban összesen 492 növendéke volt. Az akadémiások délelőtt és délután két, a gimnazisták két és fél órát vagy jobban mondva öt félórát tanulnak. Órakeretük és heti szünetekről, valamint a nagy szünidőről nem szól a jelentés. De bizonyára itt is hetenként két délután volt szabad, a nagy őszi vakáció pedig szeptember-októberre esett. Kánikulában megrövidítették a tanítási időt.¹³

Vasár- és ünnepnapokon (és kétségkívül hétköznap is) szentmisére mennek a tanulók s utána a három felső gimnáziumi osztály számára exhortatio van, míg az alsóbbak hitoktatásban részesülnek. Ugyanekkor délután a felsőbb osztályok tanulói kongregációs gyűlést tartanak, az alsóbbaknak pedig újból katekizmus-órájuk van. Még szombaton tanulnak hittant és pedig nemcsak a gimnazisták, de a filozófusok is. Litániára is járnak s havonta kétszer gyónnak és áldoznak.¹⁴

Ami a tanítás anyagát illeti, a latin mellett minden más háttérbe szorul. Görögöt pénteken tanulnak, történelmet minden délelőtti és délutáni tanítás utolsó félórájában mintegy pihenésül. De az írásbeli dolgozat (compositio) napján ez el is maradhat s azonkívül a négy felső osztályban *néha* történelem helyett számtannal foglalkoznak. Még az iskolai exercitációk során hallunk

¹² Szül. 1709, megh. 1790. Különösen említést érdemel Acta sanctorum Ungariae, Nagyszombat, 1743—1744. c. kétkötetes műve, melyben a magyar szentek legendáit a Bollandisták és Surius műve alapján becses jegyzetekkel és bevezető tanulmányokkal ellátva gyűjtötte össze.

¹³ V. ö. (Fr. Wagner) Instructio privata seu typus cursus anni pro sex humanioribus classibus in usum magistrorum Soc. Jesu editus Tyrnaviae, 1735 és Historia Collegii Budensis (kézirat az Egyetemi könyvtárban).

¹⁴ A régi jezsuita gimnáziumok mindennapi életéről részletes képet nyújt az intézetben őrzött Diarium scholasticum alapján Németh Vilmos A komáromi kath. gymnasium története (Értesítő 1893/94) c. rendkívül gondos és becses műveben.

egészen röviden arról, hogy a poéták osztályának tanulói a földrajzban is tájékozódnak térképek alapján.

A tanítás mindig félórás lecke kihallgatással kezdődik, melyet félórai dolgozatjavítás vagy írásbeli dolgozat napján félórai nyelvtani magyarázat követ. Erre következik a tanítás középső fő része, melynek egy egész vagy másfél órára terjedő munkaegységét délelőtt felváltva nyelvtani szabályok magyarázata és begyakorlása vagy iskolai dolgozat, délután pedig a latin autor olvasása alkotja. A *compositio* Budán kivételesen van délelőttre téve, mert a jelentés szerint az ifjúság itt délután kevésbé van diszponálva ily munkára „ob' vini copiam.“

Az iskolai latin olvasmányok köre meglehetősen terjedelmes. Mai autoraink közül csak Sallustius és Tacitus hiányzanak, bár az utóbbit a Wagner-féle *Instructio* fölveszi. Minden osztályban olvassák Cicerót az első (parva) kivételével, hol a nyelvtan elemeivel aesopusi mesék szövegén ismerkednek meg. A második osztályban (*principia*) Cicero kisebb levelei mellett Cornelius Nepos életrajzeit veszik elő. A harmadikban (*grammatica*) már hosszabb cicerói leveleket és a Cato majort olvassák, végül valamit Julius Caesarból. A negyedik osztály (*syntaxis*) olvasmánya a *De officiis*, Cicerónak Atticusához vagy Quintushoz írt levelei és Curtius. Az ötödikben (*poëtica*) ismét nagyobb cicerói levelek mellett Vergilius, Ovidius elégiái és Livius kerülnek sorra. Végül a legfelső osztályban (*rhetorica*) Cicero egy-két beszédét olvassák, az Aeneist, Horatius ódáit és satírjait, esetleg még Juvenalist és Plautus egy darabját. Egy-egy részt házi olvasmányul végeznek el.

Tankönyvül öt osztályon át Alvareznek százados tekintélyű nyelvtanát, a hatodikban Soarius *Ars rhetoricáját* használják.¹⁵ A felső két osztályban évenként egyszer, az alsókban kétszer van vizsgálat. A rhetorok és poéták négyszer tartanak nyilvános szavalati előadást (*declamatio*), a négy alsó osztály mindegyike évente egyszer lép színpadra.

A filozófia két éves tanfolyamán tulajdonképeni bölcsészeti tárgyakul az első évben logikát és metafizikát hallgatnak, a másodikban erkölcsant és természetjogot. Emellett az elsőévesek matematikát, a másodévesek fizikát tanulnak, kétségkívül nem nagyon magas tudományos színvonalon, hiszen ezek az ismeretkörök eddigi tanulmányaikban alig fordultak elő. Tankönyveik között Roys műve mellett Ivanchich és Jaszlinszky magyar szerzők munkáival találkozunk,¹⁶ a számtant pedig az *Universae mathematicae brevis institutio theoretico-practica ex operibus PP. Societatis Jesu collecta c. műből* tanulják. A filozófusoknál is van

¹⁵ Emmanuelis Alvari *Institutiones Grammaticae I—III. Tyrnaviae 1769* és Cyprianus Soarius *Artis rhetoricae libri tres Cassoviae 1752 stb.*

¹⁶ Fr. X. Roys *Ethica et jus naturae Ed. tertia Vindobonae 1763*; Joan. Ivanchich *Institutiones logicae Tyrnaviae 1763*. U. az *Institutiones Mathematicae Tyrnaviae 1763*, Andreas Jaszlinszky *Institutiones physicae I—II. Tyrnaviae 1756*.

évente többször tentamen, négyszer disputatio, az év végén pedig ünnepélyes propugnatio, melyen a végzett hallgatók az akadémiai fokozatért küzdenek.

A teológia éppen 1766-ban nagy változáson ment keresztül. Tartama két évről négy évre terjesztetett ki. De Barkóczy Ferenc primás a tananyagban is módosításokat tartott szükségesnek s az új tanrend kidolgozását káptalanára bízta. Eddig a teológusok az egyházjogon kívül theologia moralist és a controversae fidei quaestiones c. tárgyat tanulták Pichler és Laymans tankönyvei alapján. Most a két utóbbi tantárgy helyébe szentírásmagyarázat lép és theologia dogmatico-scholastica, melynek tankönyvéül a Nagyszombatban használt Prileszky- és Schmitth-féle művek helyett Budán Antoine P. G. jezsuita atya könyvét jelölte ki a reformbizottság.¹⁷ Mindhárom tárgyat az egész négy éven át hallgatták és pedig a theologia dogmaticát két tanár heti négy-négy órában, a szentírásmagyarázatot és a kánonokat egy-egy tanár heti három órában adta elő, amihez szombaton megbeszélés, ki-kérdés (circulus, scabellum) járult. Ily circulusokat különben a tanítás minden fokán találunk. Kiegészíti őket a teológián évenként három disputatio.

Az új tanmenet nem lett hosszú életű. Mária Terézia a teológiai előadásokat végleg megszünteti 1773-ban a Jézus-Társaság elforrásával kapcsolatban. A rend feloszlásának kihirdetése a budai kollégiumban a nagy szünidő végén történt s az új tanévet az átmeneti intézkedések miatt csak decemberben lehetett megkezdeni. A kiadott kormányutastást foganatosítva október 21-én olvasta fel a pápai bullát a kollégium összegyűlt tagjai előtt az esztergomi érsekség, a helytartótanács, a kamara és Pest vármegye képviselőiből álló bizottság, mely átveszi a kollégium vagyonának és irattárának jegyzékét s intézkedéseket tesz a volt rendtagok sorsa felől. Az iskola vezetését Hollósi György szepesi kanonok, a szeminárium igazgatója vette át, a felsőbb felügyeletről s a szükséges személyi változásokról pedig a budai tankerületi főigazgató-ság felállításáig az esztergomi érseki helynök gondoskodott. Az exjezsuita tanárok megmaradtak helyükön, de a két filozófiai tantárgyat csakhamar két világi papra bízta a kormány. A gimnázium legelső két osztályában ugyan az 1776/77. tanévben két világi tanárt találunk, de ezek előbb jezsuita noviciusok voltak s mivel még nem tettek magasabb fogadalmat, a pápai bulla értelmében elhagyták az egyházi pályát.¹⁸

Még a feloszlás előtt kezdte meg Budán a matematika tanítását Sajnovics János (1733—1785), ki előbb a nagyszombati csillagvizsgálónál működött s északi útjával, valamint a magyar-lapp

¹⁷ Paulus Gabriel Antoine Theologia universa speculativa et dogmatica Jaurini 1755, Tom. I—VI. Annyi engedmény azonban mégis történt az eddigi tanmenettel szemben, hogy a theologia dogmaticával kapcsolatban a theologia moralis néhány főbb kérdése is tárgyalható volt.

¹⁸ Kovachich Collectio relat. offic. de statu Schol. Cath. 1773—76 (kézirat a Nemzeti Múzeumban), pag. 309, 630.

nyelvrokonságról írt művével már európai hírévé tette nevét. A következő esztendőben (1774) a retorikai osztály tanára Illei János (1725—1794), kit irodalmunk történetéből több magyar szín-darabjáról, főleg Tornyos Péter c. vígjátékáról ismerünk. Meg-
említjük még File Andrást (1736—1792), ki 1773-ban lett Budán filozófiai doktor, majd a poétákat tanította s kitől három latin óda maradt reánk. Egyikben a budai archigymnasiumnak 1784-ben új épületbe történt költözését, a másik kettőben Laudon belgrádi diadalát ünnepli.¹⁹

A nagyszombati egyetemnek 1777 tavaszán Budára történt áthelyezésekor az egyetemmel kapcsolatos gimnáziumtól nem fosztották meg Nagyszombat városát. Helyében a budai jezsuita intézet lép az egyetem kötelékébe s megmarad abban 1784-ig, mi-
kor II. József császár az egyetemet Pestre helyezi. Azóta a buda-
pesti II. ker. kir. kath. egyetemi főgimnázium, a régi jezsuita is-
kola történeti utóda, már csak nevében őrzi az egykori szerves
kapcsolat emlékét. *Madzсар Imre.*

TANKÖNYVEINK A HÁBORÚ ALATT ÉS UTÁN. 1914—1925.

(Jelentés a Carnegie-alap részére.)¹

I. A háború alatt.

Tanulmányt írni a világháború alatti és utáni magyar tan-
könyvekről abból a célból, hogy megkeressük azokat a részlete-
ket, amelyek más népekről elítélőleg nyilatkoznak és másfelől
azokat, melyek a népek békés közeledését mozdítják elő: első
pillanatra méltán gondolhatná az az idegen, aki a magyar kér-
dést valamennyire ismeri, hogy ez magyar emberre nézve, ki-
nek hazáját darabokra tépték, lealázó és megszégyenítő fel-
adat.

A magyaroknak semmiféle ékesszólásra és propagandára
nincs szükségük, ha nehéz helyzetüket el akarják hitetni a kül-

¹⁹ Ham Sándor Sajnovics János élete és Demonstratiója, Esztergom, 1889
c. művében (14. l.) idézi Stoyer Scriptorum Provinciae Austriacae Soc. Jesu
Viennae 1775 c. könyvének azt az adatát, hogy Sajnovics 1773-ban a budai
„egyetemen“ mennyiségtan-tanár volt s hozzáteszi, hogy ennek semmi nyomát
sem találta. Pedig a Catalogus personarum et officiorum provinciae Austriae
Societatis Jesu 1773-ra kiadott évfolyamában nem hiányzik Sajnovics neve. —
Illeiről I. Alszeghy Zsolt Illei János élete és írói működése, Nagyszombat,
1908. Egyébként Illei már 1762/63-ban tanította a budai akadémián a logikát,
metafizikát és fizikát.

¹ Az amerikai Carnegie Endowment for International Peace párizsi
fiókja (Dotation Carnegie) útján tájékoztató jelentéseket gyűjt a háborúban
résztvevő államokban használt tankönyvek történelmi, földrajzi és irodalmi
anyagáról abból a szempontból, hogy nem tartalmaznak-e gyűlölködő s a
békére veszedelmes részleteket. A Magyar Külügyi Társaság részéről, melyet
a Carnegie-alap Paikert Alajos alelnökhöz intézett levélben megkeresett, Hor-
váth Jenő igazgató az itt közölt összefoglalásban válaszolt, amelyet a Car-
negie-alap közlés végett elfogadott.